

Hearing the Testimony of Witnesses Using New Methods of Evidence and Its Challenges

Mohammad Ensafdoost¹, Mahdi Esmaeli*², Hassan Hajitabar Firouzjani³

1. PhD Student in Criminal Law and Criminology, Ayatollah Amoli Branch, Islamic Azad University, Amol, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

3. Associate Professor, Department of Law, Qaimshahr Branch, Islamic Azad University, Qaimshahr, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Type of Article:

Original Research

Pages: 275-285

Corresponding Author's Info

ORCID: 0000-0002-3229-159X

TELL: +989112223927

Email: dresmaeli20@yahoo.com

Article history:

Received: 14 Sep 2023

Revised: 19 Oct 2023

Accepted: 05 Jan 2024

Published online: 20 Feb 2024

Keywords:

Virtual Testimony Hearing,
Electronic Proceedings,
Cyberspace, Witness
Protection, Judicial Justice.

ABSTRACT

Witness testimony is one of the most important evidences in criminal law. The quality of testifying in person or in person and through modern electronic methods is one of the important issues that is the subject of discussion and opinion. The purpose of this article is to examine the hearing of witness testimony using new methods of proof and its challenges. Based on this, the question of this article can be asked, what is the hearing of witness testimony in new ways and what are its challenges? The current article is descriptive and analytical and has investigated the mentioned question by using the library method. The findings indicate that the testimony of witnesses using modern methods of proof evidence if all conditions are met, including the conditions of a sharia witness, the conditions of testimony, the special conditions of remote testimony, i.e. the verification of the witness's excuse in the judicial authority and also the verification of the correctness of the attribution of testimony to authentic witnesses. has and can be used in criminal proceedings. Article 186 of the Islamic Penal Code approved in 2012 and the provisions of the Criminal Procedure Law approved in 2012, including Note 2 under Article 204 of this law, are the legal basis for hearing the testimony of witnesses using new methods of proof. Hearing the testimony of witnesses using modern methods of evidence has the advantages of speeding up the proceedings, economic value and long-term storage. This method, of course, faces challenges such as conflicts with procedural principles, technical problems and problems related to electronic reasons.

This is an open access article under the CC BY license.

© 2024 The Authors.

How to Cite This Article: Ensafdoost, M; Esmaeli, M & Hajitabar Firouzjani, H (2024). "Hearing the Testimony of Witnesses Using New Methods of Evidence and Its Challenges". *Journal of Comparative Criminal Jurisprudence*, 3(5): 275-285.

دوره سوم، شماره پنجم، اسفند ۱۴۰۲

استماع شهادت شهود از راه دور به روش‌های نوین ادله اثبات و چالش‌های آن

محمد انصاف‌دوست^۱، مهدی اسماعیلی^{۲*}، حسن حاجی‌تبار فیروزجایی^۳

۱. دانشجوی دکتری جزا و جرم‌شناسی، واحد آیت‌الله آملی، دانشگاه آزاد اسلامی، آمل، ایران.

۲. استادیار، گروه حقوق، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول)

۳. دانشیار، گروه حقوق، واحد قائم‌شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائم‌شهر، ایران.

چکیده

شهادت شهود یکی از ادله مهم در حقوق کیفری است. کیفیت شهادت‌دادن به صورت حضوری یا غیرحضوری و از طریق روش‌های نوین الکترونیکی از مسائل مهمی است که محل بحث و نظر است. هدف مقاله حاضر بررسی استماع شهادت شهود به روش‌های نوین ادله اثبات و چالش‌های آن است. بر همین اساس سؤال مقاله بدین شکل قابل طرح است که استماع شهادت شهود به روش‌های نوین چگونه بوده و چالش‌های آن کدام است؟ مقاله حاضر توصیفی - تحلیلی بوده و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به بررسی سؤال مورد اشاره پرداخته است. یافته‌ها بر این امر دلالت دارد که شهادت شهود به روش‌های نوین ادله اثبات در صورت احراز همه شرایط، از جمله شرایط شاهد شرعی، شرایط شهادت، شرایط اختصاصی شهادت از راه دور، یعنی احراز تعذر شهود در مرجع قضایی و همچنین احراز صحت انتساب شهادت به گواهان حجیت داشته و می‌تواند در رسیدگی‌های کیفری مورد استفاده قرار گیرد. ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ و مقررات قانون آیین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲، از جمله تبصره ۲ ذیل ماده ۲۰۴ این قانون، مبنای قانونی استماع شهادت شهود به روش‌های نوین ادله اثبات است. استماع شهادت شهود به روش‌های نوین ادله اثبات دارای مزیت‌هایی چون تسریع روند رسیدگی، ارزش اقتصادی و نگهداری طولانی‌مدت است. این روش، البته با چالش‌هایی مانند تعارض با اصول دادرسی، مشکلات فنی و مشکلات مرتبط با دلایل الکترونیکی مواجه است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۲۷۵-۲۸۵

اطلاعات نویسنده مسؤول

کد ارکید: ۱۵۹X-۳۲۲۹-۰۰۰۲-۰۰۰۰۰۰۰۰

تلفن: +۹۸۹۱۱۲۲۳۹۲۷

ایمیل: dresmaeli20@yahoo.com

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۳

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۰۱

واژگان کلیدی:

استماع شهادت مجازی، دادرسی

الکترونیکی، فضای مجازی، حمایت از

شهود، عدالت قضایی.

مقدمه

مسأله تحقیق در این مقاله، چگونگی حل تعارض مواد ۱۳۶ قانون مجازات اسلامی و ۲۱۱ قانون آیین دادرسی کیفری با ماده ۲۱۱ قانون اخیرالذکر است. در مواد اولیه قانون گذار به طور مطلق به ارزش شهادت شهود از راه دور به واسطه تجهیزات الکترونیکی استناد کرده، درحالی که در ماده اخیرالذکر، شهادت شهود را از راه تجهیزات مزبور مشروط به این امر دانسته است که تنها دلیل مستند پرونده نباشد. مسأله دیگر، کیفیت اجرای شهادت الکترونیکی در رویکرد قضایی به این نوع شهادت است.

بر همگان بدیهی است که یکی از اساسی‌ترین الزامات دادرسی کیفری، بهره‌گیری از حضور شهود است. «شهادت از مهم‌ترین ادله سنتی، مهم و شناخته‌شده اثبات دعوی کیفری می‌باشد و آن عبارت است از اخبار صحیح بر وقوع امری به منظور ثبوت آن در دادگاه و شاهد (گواه) هر شخصی است که اطلاعاتی را درخصوص یک رسیدگی کیفری داراست و می‌تواند آن‌ها را ارائه دهد یا پیش‌تر آن‌ها را در اختیار مراجع مسؤول قرار داده است. شهادت شهود، چشم‌ها و گوش‌های دستگاه اجرای عدالت‌اند و دستگاه کشف جرم بدون آن ناقص است» (ابراهیم گل، ۱۳۸۶: ۲۱۴-۱۹۳). شهادت به این دلیل یکی از مهم‌ترین ادله اثبات در نظام‌های عدالت کیفری است، زیرا که شهود خود در صحنه ارتکاب جرم حضور داشته‌اند و چگونگی ارتکاب آن را مشاهده کرده‌اند. امروزه نیز دادرسی منصفانه و اجرای عدالت مستلزم آن است که اگر دلیل بزه‌دیده شهادت شهود است، وی بتواند به راحتی شهود خود را به مقام صالح قضایی معرفی کند و اگر مانعی در اجرای این حق به وجود آید، باید برطرف شود. شهود خواه بنابر وظیفه اخلاقی و یا وظیفه قانونی خود می‌تواند در تسریع جریان دادرسی به یاری عدالت شتافته و نقش مهمی در اثبات جرائم برعهده داشته باشند. در کل ادای شهادت از جلوه‌های مشارکت مدنی شهروندان در اجرای عدالت است، اما گاه ممکن است اداکنندگان شهادت و یا بستگان او مورد انتقام متهم، هم‌دستان و یا طرفداران وی قرار گیرد و چه بسا که حقوق فردی و امنیت و آرامش زندگی خود را به مخاطره انداخته باشد.

درخصوص شهادت شهود پژوهش‌های متعددی انجام شده است: مهرداد احمدزاده ذوالپیرانی، در مقاله‌ای، به بررسی شرابط اعتبار شهادت شهود در فقه و حقوق کیفری ابران پرداخته است (احمدزاده ذوالپیرانی، ۱۳۹۷: ۱۶۴-۱۵۳). علیرضا معزی‌نیا نیز در مقاله‌ای، نقش شهادت شهود و قواعد حاکم بر آن در حقوق ابران را مورد بررسی قرار داده است (معزی‌نیا، ۱۴۰۰: ۱۸۴-۱۷۰). همچنین سارا چگینی، در مقاله‌ای، شهادت شهود و ادله نوین اثبات دعوی در حقوق ابران و انگلیس را به صورت تطبیقی بررسی کرده است (چگینی، ۱۴۰۱: ۲۱۵-۲۰۲).

تمایز و نوآوری مقاله حاضر نسبت به پژوهش‌های انجام‌شده این است که در این مقاله تلاش می‌شود استماع شهادت شهود به روش‌های نوین ادله اثبات و چالش‌های آن مورد بررسی قرار گیرد.

سؤال اساسی و مهم این است که استماع شهادت شهود به روش‌های نوین ادله اثبات چگونه بوده و چالش‌های آن کدام است؟

به منظور بررسی سؤال مورد اشاره ابنا، شهادت شهود و استماع شهادت شهود از طریق وسایل از راه دور و به صورت الکترونیک در حقوق کیفری ابران بررسی شده و در ادامه از مزایا و چالش‌های آن بحث می‌شود.

۱- شهادت شهود و شهادت از راه دور در حقوق کیفری ابران
«در دادرسی سنتی نیازی به امکانات و ابزار نیست به همین دلیل پیچیدگی خاصی در اجرای دادرسی و به تبع آن ابزارهای پیچیده‌ای برای استماع شهادت شهود وجود ندارد، ولی در دادرسی الکترونیک به جهت مطرح شدن یک سری امکانات، روش‌هایی برای استفاده و نگهداری آن‌ها وجود دارد که در مرحله اول نیاز هست تا ساختار فیزیکی دادگاه طوری طراحی شود که بتوان امکانات الکترونیک را در آن‌ها نصب نمود و دادگاه باید طوری باشد که دستگاه‌های الکترونیکی به خوبی بتواند مورد استفاده قرار گیرد، به خصوص از جهت وسعت یا کوچکی اتاق دادگاه، به نحوی که مانیتورهای مناسبی وجود داشته باشد تا حضاران در جلسه دادرسی را جهت مواجهه با

توجه به اصل برائت را می‌توان نتیجه ارزیابی قاضی از شهادت شرعی محسوب نمود. در همین راستا برخی معتقدند که در انتساب یک عمل مجرمانه به متهم، قاضی باید علم و اعتقاد باطنی مبنی بر صحت واقعه و انتساب آن را که البته از طریق شهادت شرعی درک شده، مورد توجه قرار دهد، اما واقعیت امر این است که در چنین مواقعی وجود اصل برائت و همچنین توجه به قاعد درء می‌تواند قاضی را در ارزیابی موضوع یاری نماید (گلدوزیان، ۱۴۰۰: ۲۱۶).

بحث ویژگی شخصیتی شاهد بسیار می‌تواند در نزد قاضی در ارزیابی مؤثر واقع گردد، لذا بدین لحاظ باتوجه به اشاره به این امر در ماه ۲۳۴ آ.د.ک می‌توان به این نتیجه دست یافت که قضات در ارزیابی اعتبار شهادت، توجه خود را به ویژگی‌های شاهد معطوف نمایند. بنابراین مؤلفه‌هایی که قاضی در ارزیابی شاهد مد نظر قرار می‌دهد، می‌تواند شامل وضعیت جسمانی و روانی او باشد که در پرونده منعکس خواهد شد. دلیل مهم این امر، آن است که در صورت ارجاع پرونده به شعبه تجدید نظر لزومی به حضور شاهد بر محکمه وجود ندارد، لذا قاضی تجدید نظر با مطالعه گزارش قاضی بدوی، ارزیابی خود را بر مبنای وضعیت شهود و شهادت ارائه شده بر مبنای آن قرار می‌دهد (زرعت، ۱۳۹۳: ۲۵۳/۱).

قانون‌گذار به‌جهت تسریع در بحث ادای شهادت، روش‌های مختلفی از شهادت را مد نظر قرار داده است، هرچند که در سطور قبل بیان گردید که به‌نظر می‌رسد در شهادت شرعی آنچه که از مفاد شهادت برجسته می‌باشد، بحث ویژگی شاهد است. بنابراین در ماده ۱۸۴ ق.م.ا پذیرش شهادت کتبی در جوار شهادت شفاهی را باید دلیلی بر اهمیت این ادله در نظام کیفری ایران محسوب نمود، لذا قاضی در فرایند ارزیابی می‌تواند به شهادت کتبی نیز استناد نماید. همچنین در صورتی که شهادت به‌وسیله ابزار الکترونیکی (بخش زنده) یا ضبط شده باشد، می‌تواند در چهارچوب ارزیابی قاضی از لحاظ ماهیتی و شکلی مد نظر قرار گیرد. بر این اساس قانون‌گذار در ماده ۱۸۶ ق.م.ا. موضوع فوق را مورد مذاقه قرار داده و به آن اشاره داشته است، البته آنچه که در این نوع شهادت در ارزیابی آن توسط محکمه مورد توجه قرار دارد، بحث احراز

شاهد در صورت نیاز پوشش دهد» (اخوانفرد و شهیدی صادقی، ۱۳۹۹: ۸۲). قانون‌گذار در ماده ۱۷۶ ق.م.ا به موضوع اعتبار شهادت که به‌صورت شرعی ادا می‌گردد، اشاره داشته است و شرط آن را اعتبار و صحت در نزد شارع می‌داند، حتی اگر مفید علم قاضی باشد یا نباشد. بنابراین در ارزیابی شهادت شهود، در صورتی که صرفاً مستندات بر پایه شهادت بنا گردیده و هیچ مستند دیگری وجود نداشته باشد، قاضی می‌تواند در ارزیابی مثبت از شهادت شهود، نسبت به صدور رأی اقدام نماید، زیرا در شهادت شرعی آنچه به‌عنوان پیش‌زمینه شهادت متصور است، آن است که شاهد فردی است با تمام ویژگی‌های مندرج در ماده ۱۷۷ قانون مجازات اسلامی، لذا آنچه را که با یکی از حواس پنج‌گانه ملاحظه نموده، بدون کم و کاستی به محکمه ارائه دهد، هرچند که شهادت شرعی با احراز تمامی شرایط آن می‌تواند به‌عنوان یک اصل محور در انتساب اتهام به متهم مؤثر واقع گردد، اما قاضی نیز در صورتی می‌تواند در ارزیابی خویش از شهادت شرعی بر آن ایراد واقع نماید که دلایل و مستندات دال بر عدم اعتبار شهادت شرعی باشد. با این وصف بخشی انتهایی ماده ۱۷۵ ق.م.ا که بیان می‌دارد: «... اعم از آنکه مفید علم باشد یا نباشد» را نمی‌توان یک حکم قطعی از پیش‌تعیین‌شده دانست، زیرا در صورتی که ادله دیگر و حتی اماره مبنی بر عدم صحت شهادت شهود وجود داشته باشد، نتیجه ارزیابی دادرس از شهادت شهود می‌تواند مبتنی بر عدم وجاهت قانونی آن حکایت نماید. این موضوع در ماده ۱۸۷ ق.م.ا. نیز مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته است. در ماده مذکور برخلاف ماده ۱۷۸ که شهادت را از جمله ادله بسیار مهم و غیرقابل ارزیابی و تحلیل جلوه نموده، قانون‌گذار اعتبار شهادت را زمانی معتبر می‌شناسد که قرائن و امارات برخلاف آن ارائه نگردد و این حق را برای قاضی قائل گردیده که در ارزیابی شهادت شهود، در صورت وجود مدارک مستند و محکم از مفاد شهادت پیری ننماید (ساولانی، ۱۴۰۰: ۶۵).

باتوجه به ماهیت شهادت شرعی، به‌نظر می‌رسد که قانون‌گذار نیز به این نتیجه دست یافته که صرف اخبار یک نفر بر علیه کسی دیگر نمی‌تواند عاملی در مجازات متهم محسوب شود، لذا در مواقعی که قاضی با ادله دیگری مواجه نمی‌باشد، بحث

مواجهه حضوری شاهد یا مطلع با طرفین دعوی خودداری نماید. مواجهه حضوری اعم است از مواجهه حضوری به صورت حضور فیزیکی شاهد یا مطلع در جلسه مواجهه حضوری یا از طریق وسایل ارتباط از راه دور. «در راستای اعمال بند «پ» ماده ۲۱۴ قانون، اجرائی مذکور، «در راستای اعمال بند «پ» ماده ۲۱۴ قانون، مقام قضایی می‌تواند از طریق هر وسیله‌ای که امکان دیدن و شنیدن هم زمان صوت و تصویر یا صرفاً شنیدن صوت شاهد یا مطلع باشد، اظهارات آن‌ها را استماع نماید.» علاوه بر این، «در تمامی موارد استماع شهادت شهود یا مطلعان از طریق وسایل ارتباط از راه دور، مقام قضایی باید از هویت شاهد یا مطلع و صحت انتساب و اعتبار اظهارات آنان و ثبت مطمئن آن اطمینان حاصل نماید. در مواردی که مقام قضایی در راستای حمایت از شهود و مطلعان تصمیم به عدم افشای اطلاعات آن‌ها بگیرد و احتمال شناسایی شاهد یا مطلع از طریق صوت یا تصویر وی وجود داشته باشد، مقام قضایی باید تدابیری جهت جلوگیری از افشای هویت شاهد و مطلع اتخاذ نماید. در صورتی که استماع شهادت از طریق وسایل از راه دور باشد، طرفین دعوا یا وکلای آن‌ها می‌توانند هر سؤالی را که لازم بدانند، با اجازه مرجع رسیدگی کننده از شاهد یا مطلع بپرسند» (مهرافشان، ۱۳۹۳: ۷۸).

۲- استماع شهادت شهود به روش‌های نوین ادله اثبات

در محاکمات تحت شرایط خاصی امکان حضور فیزیکی شاهد در جلسه تحقیق و شهادت فراهم نیست، در این اثناء اعطای نیابت قضایی بعضاً مشقت بار و یا شاید غیر قابل اعتماد جلوه می‌نماید که پیشنهاد می‌گردد با حفظ قیود و ضوابط فنی و علمی و به کارگیری اهل فن و متخصص در این زمینه، شهادت به صورت غیر حضوری و در فضای مجازی و به یکی از طرق ذیل استماع گردد.

۲-۱- شهادت از طریق صفحه نمایشگر (ویدیو کنفرانس)

«شهادت از طریق صفحه نمایشگر (ویدیو کنفرانس) شیوه‌ای است که به موجب آن بدون حضور فیزیکی شاهد، به طوری که یک طرف در خارج از دادگاه شاهدهی قرار دارد که یک صفحه نمایشگر و میکروفون جلوی او وجود دارد و شرکت کنندگان در دادرسی را می‌بیند و در طرف دیگر قاضی و هیأت منصفه و اصحاب دعوی و وکلای آنان هستند که

شرایط و صحت انتساب می‌باشد. به عبارت دیگر در ارزیابی این نوع شهادت توجه به شرایط ماده ۱۷۷ ق.م.ا. بسیار مورد توجه است و احراز آن باید برای قاضی مسجل گردد. از سوی دیگر، از جمله مؤلفه‌های مهم در ارزیابی می‌توان به بحث صحت انتساب فیلم یا صوت و نوشته باثبات آن برای دادگاه اشاره نمود (جوانمرد، ۱۳۹۳: ۱۵۷/۲). بنابراین در یک جمع‌بندی که شرایط احراز ماده ۱۷۷ برای شاهد مهیا باشد و اثبات صحت آن نیز برای دادگاه امکان‌پذیر باشد. قاضی به جهت ارزیابی مثبت می‌تواند این امکان را برای شاهد قائل گردد که از طریق ضبط صدا و فیلم، فاکس، ایمیل و تلفن نسبت به ادای شهادت اقدام نماید (عدالت‌خواه، ۱۳۹۳: ۳۷۲).

مطابق ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، «چنانچه حضور شاهد متعذر باشد، گواهی به صورت مکتوب، صوتی - تصویری زنده و یا ضبط‌شده، با احراز شرایط و صحت انتساب، معتبر است.»

در صورتی که شهود از طرف دادگاه احضار شود، می‌بایست در جلسه دادگاه حضور پیدا کند و اگر نتواند که حاضر شود، می‌بایست عذر موجهی داشته باشد، وگرنه جلب می‌شود. در صورتی که عذر موجهی عنوان گردد، برای بار دیگر توسط بازپرس احضار می‌شود و اگر این بار حاضر نگردد، جلب خواهد شد. براساس ماده ۲۰۴ قانون آیین دادرسی کیفری «اگر دلیل پرونده منحصر به شهادت شهود و مطلعان نباشد، تحقیق از آنان می‌تواند به صورت الکترونیکی و با رعایت مقررات راجع به دادرسی الکترونیکی به عمل آید. بنابراین در امور کیفری شاهد ملزم به حضور می‌باشد، اما ملزم به ادای شهادت نیست.» نکته‌ای که در اینجا باید بیان کرد، این است که براساس ماده ۲۱۶ آیین دادرسی کیفری «اگر شاهد یا مطلع به عللی از قبیل بیماری یا کهولت سن نتواند حاضر شود و یا تعداد شهود و مطلعان زیاد و در یک یا چند محل باشند، همچنین اگر اهمیت و فواید امر اقتضای کند، بازپرس در محلی که شاهد حضور دارد، حاضر می‌شود و به تحقیق می‌پردازد.»

همچنین براساس ماده ۳ آیین‌نامه اجرایی حمایت از شهود و مطلعان مصوب ۱۳۹۴ «مواجهه حضوری بین شاهد یا مطلع با طرفین دعوی، طبق قانون مجاز است، لیکن در صورت بیم خطر، مقام قضایی می‌تواند از قبول درخواست شاکی یا متهم مبنی بر

۲-۳- شهادت از طریق نوار ویدیویی

گاهی بنا به دلایلی حضور شاهد در جلسه دادرسی با مشکل مواجه می‌گردد و به‌طور معمول اعطای نیابت قضایی و استماع شهادت شهود توسط قاضی نایب راهکار معمول این مقوله می‌باشد که با تکمیل فرم کتبی شهادت شهود، مجدداً به دادگاه ارسال‌کننده نیابت عودت می‌نماید، اما از لحاظ عقلی و منطقی بهتر است دادگاه رسیدگی‌کننده به پرونده شخصاً شهادت شهود را استماع نماید و حتی‌المقدور از محول‌نمودن آن به شخص یا اشخاص دیگر خودداری نماید، ولی در صورتی که این امکان فراهم نیست، بهتر است صدا و تصویر شاهد و نحوه بیان شهادت ایشان در نوار ویدیویی یا سی‌دی توسط قاضی نایب ضبط شده و به دادگاه رسیدگی‌کننده ارسال شود. «از نظر حقوقی این روش به جهت ایراداتی که برای شهادت کتبی اسم برده‌اند، توسط حقوقدانان مورد نقد قرار گرفته، لیکن در شهادت ویدیویی حرکات فیزیکی، وضعیت صورت (خوشحالی، ناراضی‌تی، عصبی‌بودن، استرس و ...) توسط قاضی رسیدگی‌کننده به پرونده، هرچند به‌صورت غیرزنده مشاهده می‌شود و همه این‌ها می‌تواند در دادرسی تأثیرگذار باشد. نوار ویدیویی به‌عنوان یکی از روش‌های اثباتی می‌باشد که در کاملاً استثنایی بر شهادت بر شهادت می‌باشد. به‌عبارت دیگر در حقوق کاملاً شهادت پست دوم (نقل قول شده) مورد پذیرش نیست، مگر در این حالت، آن هم به شرطی که واقعاً به شاهد دسترسی نباشد» (شیروی و میری، ۱۳۹۰: ۴۵).

۳- مزایای استماع شهادت شهود به روش‌های نوین ادله اثبات

مزایای استماع شهادت شهود به روش‌های نوین ادله اثبات عبارتند از:

۳-۱- تسریع روند رسیدگی

هرچند در بحث معایب، عدم رعایت شرط مواجهه از معایب این روش به‌حساب آورده شد، اما باید توجه داشت که در مواردی که کم هم نیستند شهادت از طریق فضای مجازی می‌تواند مانع از توقف دادرسی به‌لحاظ عدم امکان حضور شاهد گردد، همان‌گونه که می‌دانیم یکی از عیوب نظام

چهره شاهد را از طریق نمایشگر می‌بینند و با امکانات فنی ویدیوکنفرانس امکان مواجهه در فضای مجازی برای شهود و اصحاب دعوی و وکلای ایشان فراهم می‌باشد» (بوون پولین، ۲۰۰۴: ۱۱۱۲-۱۰۸۹).

۲-۲- شهادت از طریق کنفرانس تلفنی در شبکه‌های اجتماعی

در این روش دادگاه به‌صورت زنده با شاهد و یا اصحاب دعوی تماس تلفنی برقرار نموده و به دعوا و شهادت شاهد از طریق شبکه‌های اجتماعی تلفن همراه، از قبیل وایبر، واتس‌آپ، تانگو و ... رسیدگی می‌نماید. این روش در دو قالب امکان استماع شهادت را فراهم می‌آورد و به‌لحاظ استفاده با هزینه بسیار ناچیز یا بعضاً رایگان می‌تواند هم از هزینه گزاف رسیدگی‌های قضایی بکاهد و هم امکان استفاده اکثر مردم از این راه را فراهم آورد.

اول از طریق شبکه‌های اجتماعی که امکان برقراری ارتباط صوتی و تصویری را فراهم می‌نمایند و در آن شاهد مثل ویدیوکنفرانس امکان مشاهده جلسه دادگاه و متقابلاً اصحاب دعوی امکان مشاهده مجازی شاهد را دارند؛ دوم از طریق تماس صوتی که با برقراری ارتباط تلفنی انجام می‌شود و صدای شاهد برای حضار دادگاه پخش می‌شود، ولی تصویری در آن رؤیت نمی‌گردد و بدین ترتیب در مواردی که به‌لحاظ بدی آب و هوا و مسدودبودن راه دسترسی شاهد به شهری که دادگاه در آن قرار دارد، جلسه رسیدگی لغو نگردیده و دادرسی معطل نمی‌گردد. مزیتی که باعث شد از سال ۱۹۸۳ در آمریکا پرونده‌های متعددی به این سبک مورد رسیدگی و قضاوت قرار گیرد.

سومین طریق استماع از طریق شبکه‌های اجتماعی هستند که صرفاً ناظر به ارسال پیام بوده و امکان ارسال پیامک برای شاهد فراهم می‌آورد که در این روش نیز شاهد می‌تواند از طریق شبکه‌های اجتماعی مجهز به ارسال پیامک شهادت کتبی خویش را هم‌زمان به دستگاه تلفن قاضی ارسال نموده و قاضی و هیأت منصفه از این طریق پی بر مفاد شهادت شاهد برده و در صورت لزوم به‌صورت زنده برای حاضرین در جلسه نیز قرائت نمایند (شورای اروپا، ۲۰۰۹: ۱۲-۱).

می‌تواند به صورت قابل ملاحظه‌ای از مدت زمان رسیدگی به دعوی بکاهد و به روند احقاق حق سرعت دهد.

تبعیت از نظام سنتی استماع شهادت شهود می‌طلبد که در مواردی که شاهد با فاصله دورتری از دادگاه محل رسیدگی قرار دارد، با اعطای نیابت قضایی یا با حضور شخص قاضی در محل سکونت شاهد یا ارجاع امر به ضابطين شهادت آن شخص استماع شود و همان‌گونه که استحضار دارید، انجام هر کدام از این اقدامات صرف نظر از هزینه‌های زیاد مستلزم صرف وقت زیادی توسط دستگاه قضایی و عوامل دخیل آن خواهد بود، من جمله در پرونده‌های کم‌اهمیت و خواسته‌های حقوقی مبلغ کم صرف این وقت طولانی توسط دستگاه قضایی در مقابل خواسته موضوع پرونده به هیچ‌وجه عقلایی نبوده و دادگاه را از رسیدگی به پرونده‌های مهم‌تر نیز باز می‌دارد، اما در صورت پذیرش استماع شهادت از طریق مجازی به خوبی می‌توان از صرف اوقات طولانی در رسیدگی به پرونده‌های بعضاً کم‌اهمیت کاسته و اوقات دادگاه‌ها معطوف به پرونده‌های مهم‌تر باشد، چراکه امروزه عنصر وقت و زمان به عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های عقلی برای رسیدگی قضایی می‌باشد.

در حال حاضر احقاق حق در دادگستری بر مبادلات کاغذی و مراجعه حضوری طرفین ذی‌نفع استوار است و مراجعه‌کنندگان برای طرح دعوا اعتراض به آرا ثبت لوایح انجام استعلام‌ها، آگاهی از وضعیت پرونده و ... باید ساعت‌ها منتظر شوند و حتی ممکن است کارشان به روزهای بعد موکول شود و این مستلزم صرف وقت و انرژی است که این انرژی هم شامل استفاده از حامل‌های انرژی نظیر بنزین، گاز و ... می‌شود و هم می‌تواند به معنای صرف نیرو و توان در راهروهای دادگستری به جای به‌کارگیری آن در راستای کار و تخصص باشد.

۳-۲- ارزش اقتصادی

یکی از مؤلفه‌های زندگی بشری رفاه اقتصادی می‌باشد که در این میان نظام‌های دادرسی درصدد آنند که با هزینه کمتر بهترین امکانات را به مراجعین رسانده تا از فشار هزینه‌های دادرسی که توسط اصحاب دعوی پرداخت می‌شود، کم کرده

دادرسی‌ها تطویل دادرسی است. «طولانی‌شدن دادرسی منجر می‌شود که خواهان آرامش خاطر پیدا نکند و خوانده نیز خود را بالتکلیف می‌بیند، هرچند برای چنین معظلی در نظام حقوقی برخی کشورها مرور زمان پیش‌بینی شده است، ولی باید توجه داشت که مرور زمان راه حل مناسبی برای جلوگیری از تطویل دادرسی نمی‌باشد، زیرا به هر حال دادرسی طولانی اثرات منفی خود را دارد و مرور زمان نسبت به دعوی مدنی ضمن مخدوش‌بودن، از ابواب متعدد امکان احقاق حق محکمه را تضعیف می‌کند و در این راستا استفاده و بهره‌وری از تکنولوژی روز و فضای مجازی در استماع شهادت کمک شایانی به تسریع روند رسیدگی محاکم و جلوگیری از تطویل دادرسی‌ها و نتیجتاً عدم ناخشنودی مردم از دستگاه قضایی را به دنبال خواهد داشت» (اختری و مودن‌زادگان، ۱۳۹۶: ۵۶).

یکی از اصول مسلم دادرسی که در حقوق داخلی برخی کشورها و مقررات بین‌المللی مورد تأکید قرار گرفته، لزوم فوریت در فرایند دادرسی و احقاق حق است. دلیل این ضرورت چنین بیان شده است: «... هنگامی که دادرسی‌ها به گونه غیرمعقولی به درازا می‌کشند، مراجعان به دادگستری امید به احقاق حق و دفع ستم و تجاوز را از دست می‌دهند» (اخوانفرد و شهیدی صادقی، ۱۳۹۹: ۸۵).

در همین زمینه مؤسسه بین‌المللی یکنواخت‌سازی حقوق خصوصی در ماده ۷ اصول دادرسی فراملی تحت عنوان «اجرای فوری عدالت» مقرر می‌دارد: «دادگاه باید اختلاف طرفین را در مدت زمان متعارف حل‌وفصل کند. اصحاب دعوا مکلفند با دادگاه همکاری کنند و حق دارند که به‌طور متعارف طرف مشورت دادگاه در برنامه زمانی رسیدگی قرار گیرند.» برنامه زمانی متعارف رسیدگی و مواعد آن به موجب قواعد دادرسی و دستورات قضایی دادگاه تعیین می‌شوند، در دادگستری کنونی کثرت دعاوی مطرح‌شده و در نتیجه تعداد زیاد دعاوی ورودی به هر شعبه کمبود قضات و ضعف مدیریت تکیه بر مبادلات کاغذی و لزوم مراجعه حضوری اشخاص ذی‌نفع باعث اطاله دادرسی و کندی روند رسیدگی شده است. چنین وضعیتی در دادرسی‌های کیفری هم وجود دارد (گلدوست جویباری و اکبری، ۱۳۹۰: ۲۸۹). بدون تردید، الکترونیکی‌شدن دادرسی‌ها

و بازدهی مناسب و معقولی داشته باشند، به‌طوری‌که در شهادت به سبک سنتی حضور شاهد در مواردی که محل اقامت شاهد با محل دادگاه یکی نباشد، مستلزم هزینه‌های گزافی است و صرف نظر از خطرات جانی شاهد در این راستا، از لحاظ تحلیل اقتصادی نیز به صرفه و صالح استنادکننده به شهادت شهود نیست که هزینه‌های ایاب و ذهاب شاهد را از محلی به محل دادگاه پرداخت نماید. چنانچه قبلاً هم بیان شد، در عصر حاضر با وجود شبکه‌های اجتماعی که با هزینه‌های ناچیز و بعضاً هم رایگان امکان دسترسی افراد در نقاط مختلف را فراهم آورده و حتی امکان مکالمه صوتی و تصویری کنفرانسی را نیز فراهم آورده‌اند که از این راه می‌توان با بهره‌مندی از این علوم در جهت کاهش هزینه دادرسی به خواهان و استنادکننده به شهادت شهود کمک شایانی به عدالت کم‌هزینه نمود.

۳-۳- نگهداری طولانی‌مدت و حمل آسان

در نظام سنتی استماع شهادت شهود و صورتجلسه اظهارات شهود در برگ صورتجلسه استماع شهادت، ضمن این‌که اگر شهود متعدد بوده و یا موارد شهادت طولانی و مفصل باشد، حجم پرونده را به طرز قابل ملاحظه‌ای افزایش می‌دهد و به‌لحاظ محدودیت فضا این صورتجلسات به‌همراه پرونده اصلی بعد از مدت حدود ده‌سال معدوم می‌شود، لیکن در استماع شهادت مجازی به‌لحاظ این‌که فایل حاوی شهادت شهود به‌لحاظ الکترونیکی بودن فضای کمی به خود اختصاص می‌دهد، می‌تواند حتی در صورت معدوم‌شدن اصل پرونده نیز برای سالیان زیاد باقی بماند. همچنین در صورت نیاز به استفاده مجدد از شهادت شهود در پرونده‌ای دیگر و محلی دیگر، امکان ارسال این فایل‌ها توسط نرم‌افزارهای شبکه‌های اجتماعی نیز وجود دارد، فلذا ارسال و عودت مجدد آن به حدی سخت نمی‌باشد که برخی اوقات در شیوه سنتی استماع شهادت قضات دادگاه را مجبور به امتناع از ارسال پرونده حاوی شهادت شهود به مرجع قضایی دیگری بنماید.

۴- شرایط پذیرش شهادت از راه دور

متعذربودن حضور از مهم‌ترین شرایط پذیرش شهادت از راه دور است. منظور از عدم امکان حضور اعم از عدم امکان

عادی و عقلی است، بدین‌معنا که نه‌تنها در مواردی که به‌دلیل سفر، حبس و امثال آن امکان حضور شاهد وجود ندارد، بلکه در مواردی نیز چنین حضوری به‌کلی منتفی نیست و با مشقت همراه است، به‌گونه‌ای‌که عادتاً فرد معذور شناخته می‌شود نیز قابل قبول است. عدم ذکر مصداق‌های این موضوع به‌صراحت در ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی نشان‌دهنده آن است که تشخیص این موضوع را برعهده مقام قضایی رسیدگی‌کننده قرار دارد. در این خصوص مقام رسیدگی‌کننده باید به این موضوع توجه داشته باشد که تعذر به‌معنای مشقت در حضور بوده و این موضوع دارای دو مفهوم فردی و اجتماعی است. از این‌رو بیماری، عدم امکان مسافرت، وجود خطر برای شاهد و خانواده او و ... یک مفهوم فردی داشته و مراد از مفهوم اجتماعی یک حالت عمومی تفسیری از عذر است. احراز صحت انتساب شرط دیگر پذیرش شهادت از راه دور است. قانون مجازات اسلامی در ماده ۱۸۶، شهادت از راه دور را به‌صورت کتبی غیرالکترونیکی و یا به‌صورت شهادت الکترونیکی کتبی، صوتی تصویری زنده و یا صوتی تصویری و ضبط‌شده برای رأی دادگاه در نظر گرفته است.

۵- چالش‌های استماع شهادت شهود به روش‌های نوین ادله

اثبات

هرچند با تصویب قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲ زیرساخت‌های حقوقی لازم برای الکترونیکی‌شدن دادرسی فراهم شده است، مقررات این قانون در زمینه دلایل و امضای الکترونیکی برای الکترونیکی‌کردن برخی از تشریفات دادرسی کافی نیست، به‌ویژه در آنچه به اصول اسناد الکترونیکی، ابلاغ‌ها و مدیریت دلایل الکترونیکی مربوط می‌شود، این قانون دارای خلأهایی است که وضع قواعد حقوقی جدید تحت عنوان استفاده از فناوری‌های اطلاعاتی یا ارتباطی در دادرسی‌ها آیین دادرسی الکترونیکی یا عناوین مشابه دیگر را ضروری می‌نماید. این امر همچنین می‌تواند با اصلاح قانون آیین دادرسی مدنی و کیفری صورت پذیرد.

۵-۱- تعارض با اصول دادرسی

یکی از موضوعاتی که می‌توان درخصوص ایراد چهره به چهره مورد توجه قرار داد، این است که آیا شهادت از طریق

عدالت اداری و نیز قوانین خاص سایر مراجع رسیدگی، اداری، زمان ابلاغ به اصحاب دعوی، زمان شروع مهلت‌های قانونی برای انجام یک عمل دادرسی اعتراض به آراء، اعتراض به نظریه‌های کارشناسی و ... است، علاوه بر آن زمان تسلیم و ارائه برخی اوراق قضایی مانند اعتراض به نظریه‌های کارشناسی و اعتراض به آرای صادر شده تعیین کننده رعایت یا عدم رعایت مهلت‌های قانونی اعتراض از سوی شخص ذی‌نفع است. برای یافتن پاسخ علمی به پرسشی که در اینجا مطرح شده، مطالعه موضوع در محیط واقعی ضرورت دارد تا سپس چگونگی تأمین توقعات قانون در محیط‌های الکترونیکی بررسی شود.

۵-۳- مشکلات مرتبط با دلایل الکترونیکی

حقوق ایران در زمینه نحوه مدیریت دلایل الکترونیکی در دادگاه با چالش عمده‌ای مواجه نیست، هرچند که قوانین موجود در این زمینه نیاز به بازنگری و اصلاح دارند. با مرور مقررات قانون تجارت مشخص می‌شود که ماده ۱۲ قانون تجارت الکترونیک به لزوم پذیرش دلایل الکترونیکی از سوی محاکم و ادارات تصریح کرده است: «اسناد ادله اثبات ممکن است به صورت داده پیام بوده و در هیچ محکمه و اداره دولتی نمی‌تواند براساس قواعد ادله موجود ارزش اثباتی داده پیام را صرفاً به دلیل شکل و قالب آن رد کند.» «ماده ۱۷ همان قانون نیز ارجاع در داده پیام به داده‌های دیگر را تحت عنوان اعتبار قانونی ارجاع‌دهی در داده پیام عقد و اراده طرفین مطرح کرده و ماده ۹ امکان جایگزینی داده پیام را با اسناد کاغذی را مورد توجه قرار داده است. سرانجام باتوجه به ماده ۱۲ تا ۱۶ این، قانون امکان تعیین ارزش اثباتی دلایل الکترونیکی و نیز حل تعارض بین این دلایل با یکدیگر فراهم شده است. حل تعارض میان دلایل الکترونیکی و دلایل کاغذی هم با رجوع به مقررات عام راجع به ادله اثبات دعوی ممکن است» (اخوانفرد و شهیدی صادقی، ۱۳۹۹: ۸۹).

۵-۴- ایرادات فنی

ممکن است این مسأله مطرح شود که وکلای اصحاب دعوی یا خود آن‌ها زمانی که می‌خواهند سؤالات متقابل از شاهد بپرسند، به لحاظ این که شاهد حضور فیزیکی ندارد و چه بسا صدا و تصویرش با وقفه پخش می‌شود یا به لحاظ وجود

ویدئوکنفرانس یا شبکه‌های اجتماعی یا نوار ویدیویی شهادت عندالحاکم را مخدوش می‌کند یا خیر؟ پاسخگویی به این سؤال مستلزم این است که برای شهادت عندالحاکم موضوعیت قائل باشیم یا طریقت؟ و اگر قائل باشیم که هدف اصلی، اجرای عدالت و دادرسی عادلانه است، فرقی ندارد که این شهادت با حضور فیزیکی شخص باشد یا حضور مجازی وی و اگر امکان گفتگو و مذاکره بین شاهد و اصحاب دعوی و دادگاه وجود داشته باشد، بایستی قائل بر طریقت‌داشتن شهادت عندالحاکم باشیم. در هر حال ایراد چهره به چهره به نظر می‌رسد از بین حقوقی و عقلی کافی برخوردار نیست تا کلاً مشروعیت استماع شهادت از راه دور را مخدوش نماید.

یکی دیگر از ایرادات مرتبط با اصول دادرسی، تعرض استماع شهادت از راه دور، با علنی بودن رسیدگی‌های قضایی است. منتقدین اعلام داشته‌اند که حضور آزادانه مردم در جلسات دادرسی باعث جلوگیری از خودآرایی اعضا هیأت حاکمه می‌شود و این در استماع شهادت از راه دور کم‌رنگ‌تر دیده می‌شود (می و ماریکه، ۲۰۰۲: ۴۴)، به تعبیری با حضور آزادانه مردم در جلسه دادرسی و حضور فیزیکی شاهد و سایر اصحاب دعوی، خطاهای رسیدگی تعدیل می‌شود، البته با پذیرش این استدلال نیز می‌توان گفت که استماع شهادت در فضای مجازی منافاتی با اصل علنی بودن محاکمه نداشته و افراد می‌توانند به صورت آزادانه اعم از اینترنتی یا حضوری در جلسه دادرسی حاضر گشته و روند دادرسی را نظاره‌گر باشند. وقتی باید ممنوعیت‌های خاص عدم حضور برخی از افراد در جلسات دعوی خانوادگی و حفظ امنیت جسمی و روحی شاهد در روند استماع شهادت در فضای مجازی نیز رعایت شود، با این وصف ایراد مطروحه، یارای ممنوعیت کامل شهادت مجازی را نخواهد داشت.

۵-۲- چگونگی احراز زمان ابلاغ الکترونیکی

تعیین زمان دقیق ابلاغ به اصحاب دعوی یا تسلیم آن‌ها توسط اشخاص ذی‌نفع به مراجع قضایی، از دیگر موضوعات حائز اهمیت است، زیرا با عنایت به مواد متعددی از قانون آیین دادرسی مدنی، قانون آیین دادرسی کیفری و دیوان

مانند شهادت در فضای مجازی و دادرسی الکترونیکی مورد بحث قرار گرفته است. همچنین تعیین نحوه دادرسی و رسیدگی به جرایم و حل‌وفصل دعاوی مردم از مهم‌ترین اهداف سیستم قضایی و حاکمیتی در هر جامعه‌ایست. به همین جهت یافتن راهکارهایی در جهت تسریع روند دادرسی می‌تواند پیامدهای مثبتی همراه داشته باشد. بنابراین یکی از راهکارهای مهم در جهت افزایش سرعت و سهولت انجام خدمات قضایی، با حداقل امکان حضور فیزیکی شهروندان و جلوگیری از اطاله دادرسی ارائه این خدمات به صورت الکترونیکی است. در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ نیز به این مهم پرداخته شده است و به استفاده از فناوری‌های نوین و تکنولوژی اطلاعات و همچنین دادرسی الکترونیکی به عنوان یکی از دستاوردهای جدید این قانون اهمیت داده شده که در جای خود بسیار مهم می‌باشد، اما استفاده از تکنولوژی‌های جدید و روند دادرسی زمانی می‌تواند مؤثر باشد که بسترسازی مناسب فرهنگی و تجهیزاتی در بطن جامعه فراهم باشد و همه افراد جامعه در سطح قابل قبولی امکان برقراری ارتباط با محیط مجازی و دسترسی به امکانات و تکنولوژی‌های جدید برخوردار باشد.

ملاحظات اخلاقی: موارد مربوط به اخلاق در پژوهش و نیز امانت‌داری در استناد به متون و ارجاعات مقاله تماماً رعایت گردید.

تعارض منافع: تدوین این مقاله، فاقد هرگونه تعارض منافی بوده است.

سهم نویسندگان: نگارش مقاله به صورت مشترک توسط نویسندگان انجام گرفته است.

تشکر و قدردانی: از تمام کسانی که ما را در تهیه این مقاله یاری رسانده‌اند، سپاسگزاریم.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین اعتبار مالی سامان یافته است.

ایرادات فنی مثل قطعی برق یا ایجاد اختلال در شبکه مجازی رسیدگی قطع می‌شود و امکان دفاع برایشان از بین می‌رود، البته باید پذیرفت این ایراد فنی در روند رسیدگی دادگاه امری محتمل هست، به طوری که در شهادت حضوری و عندالحاکم نیز امکان از حال رفتن شاهد یا عدم حضور او در دادگاه به خاطر مشکلاتی از قبیل کنسل شدن پرواز و یا مسدود بودن راه‌های دسترسی به جلسه دادگاه امکان‌پذیر می‌باشد. ایراد دیگری که در این خصوص قابل ذکر است، امکان جعل ادله الکترونیکی، از جمله سی.دی یا حافظه‌های الکترونیکی که در بردارنده محتوای شهادت شهود الکترونیکی است، یعنی ممکن است شهادت مندرج در فیلمی با استفاده از تکنیک‌های فنی جعل شود و صدا البته نمونه مشابه امکان جعل در شهادت‌های کتبی است که در این مورد نیز پیشنهاد ما این است که با گماردن اهل خبره در این زمینه به عنوان کارشناس و متخصص و تشخیص فایل‌های مجعول از فایل‌های اصیل به قاضی در احقاق حق و رسیدگی عادلانه‌تر کمک بیشتری بنماییم. به هر حال نمی‌توانیم به خاطر وجود چنین ایراداتی اصل استفاده از فایل‌های الکترونیکی و استفاده از نوار ویدیویی و سی.دی و شبکه‌های اجتماعی را زیر سؤال ببریم، چراکه عدم استفاده از علوم روز دادرسی، کیفیت مطلوب و تسریع در روند رسیدگی توسط دادگاه‌ها را مخدوش می‌نماید.

نتیجه‌گیری

به دنبال آنکه در سیاست‌گذاری‌های کیفری، تلاش می‌شود که از حضور و مشارکت شاهد بیشتر بهره‌مند گردند، لازمه تحقق چنین امری ایجاد بسترهای لازم و مناسب برای نقش‌آفرینی شاهد است. یکی از این بسترها، وجود تدابیر و اقدامات حمایتی از شهود است تا آن‌ها بتوانند بدون هیچ‌گونه دغدغه و یا ترسی در نظام عدالت کیفری مشارکت نمایند. بر این اساس در قوانین دادرسی کیفری کشورهای مختلف تلاش شده است که براساس شرایط و مقتضیات خود، تدابیر و برنامه‌های حمایتی گوناگونی به شهود اختصاص داده شود. بدون تردید شهادت به‌عنوان یکی از ادله اثبات دعوا از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، اما با توجه به رشد روزافزون تکنولوژی و موضوعات مربوط به الکترونیک، ادله اثبات الکترونیکی،

منابع و مأخذ

الف. منابع فارسی

- عدالت‌خواه، محمدرضا (۱۳۹۳). *مبسوط قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲*. چاپ اول. تهران: نشر مجد.
- گلدوزیان، ایرج (۱۴۰۰). *محشای قانون مجازات اسلامی*. چاپ پنجم. تهران: انتشارات مجد.
- گلدوست جویباری، رجب و اکبری، جهاندار (۱۳۹۰). «عوامل انسانی اطاله دادرسی در امور کیفری»، *مجله تحقیقات حقوقی*، ۱۱(۴۹): ۲۸۱-۳۲۰.
- مغزی نیا، علیرضا (۱۴۰۰). «بررسی نقش شهادت شهود و قواعد حاکم بر آن در حقوق ایران». *فصلنامه مطالعات علوم سیاسی- حقوق و فقه*، ۱(۳): ۱۷۰-۱۸۴.
- مهرافشان، علیرضا (۱۳۹۳). «رسیدگی به اتهام از طریق ویدیو کنفرانس». *مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز*، ۱(۴): ۱۱۳-۱۴۰.
- ب. منابع انگلیسی
- Bowen Poulin, A (2004). "Criminal Justice and Videoconferencing Technology". *Remote Defendant: Tulane Law Review*, 13(78): 39-69.
- European Council (2009). "Multi-annual European e-Justice action plan, quot- official". *Journal of the European union*, 12.(75): 43-62.
- May, R & Marieke, W (2002). *International Criminal Evidence*, New York: Transnational Publishers.
- اخوانفرد، مسعود و شهیدی صادقی، رضا (۱۳۹۹). «بررسی تطبیقی استماع شهادت شهود در داوری فضای مجازی در نظام‌های داوری امریکا، اروپا و ایران». *نشریه حقوق خصوصی/احرار*، ۴(۲): ۲۳-۴۳.
- جوانمرد، بهروز (۱۳۹۳). *فرایند دادرسی کیفری*. جلد دوم. چاپ اول. تهران: نشر جنگل.
- چگینی، سارا (۱۴۰۱). «تطبیق شهادت شهود و ادله نوین اثبات دعوی در حقوق ایران و انگلیس». *فصلنامه مطالعات علوم سیاسی- حقوق و فقه*، ۱(۴): ۲۰۲-۲۱۵.
- زراعت، عباس (۱۳۹۳). *شرح مبسوط قانون مجازات اسلامی بخش قصاص*. جلد اول. چاپ دهم. تهران: نشر جاودانه/جنگل.
- ساولانی، اسماعیل (۱۴۰۰). *حقوق جزای عمومی*. چاپ اول. تهران: نشر میزان.
- شیروی، عبدالحسین و میری، حمید (۱۳۹۰). «مطالعه تطبیقی از انتقال الکترونیکی بازرگانی اسناد (سفته، سفته و چک)». *نشریه حقوق خصوصی*، ۲(۵): ۱۶۵-۱۸۸.